

БОРИС Н. КРШЕВ*
Факултет за правне и пословне
студије Др Лазар Врратић
Нови Сад

УДК 339.1:330-142
Монографска студија
Примљен: 12.01.2015
Одобен: 23.02.2015

ОД МЕРКАНТИЛИЗМА ДО НЕОЛИБЕРАЛИЗМА – КРИЗЕ КАО НЕМИНОВНОСТ У ЖИВОТУ КАПИТАЛА**

Сажетак: Рад анализира настанак и развој капитализма, када је још у његовој најранијој епохи меркантилизма уочено да се човек у тржишној економији користи макијавелистичким методама, односно да се у циљу остварења што већег профита користи свим могућим средствима која су често у супротности са основним моралним начелима друштва. Иако је од овог економског правца протекло више од пола миленијума, принципи капитализма остали су исти и током свих његових даљих фаза. „Глад” за новцем била је присутна и током фазе либерализма, да би кулминирала у епохи империјализма. Незаситост се само привремено утолила током периода државног капитализма, да би апетити поново нарасли са појавом неолиберализма. У свим епохама капитализма „глад” за новцем је неконтролисана и покреће ланац узрочно-последничких односа који редовно завршавају кризама са несагледивим последицама. Историјска искуства су показала да је разорна моћ економских криза – које су производ човека, много већа од елементарних непогода – које су производ природе.

Кључне речи: криза, капитал, профит, меркантилизам, либерализам, неолиберализам

Увод

Иако економија припада пољу друштвених наука, по свему судећи да се поједине њене појаве – попут економских криза, могу сврстати у домен природних наука, с обзиром да се о њима неретко може чути да су неминовне и сталне. Ова, готово судбинска предодређеност капитала у многоме подсећа на Дарвинову теорију еволуције о постанку врста и доминацији (опстанку) јачих

* krsevboris@sbb.rs

** Рад саопштен на IV међународној научној конференцији одржаној у Бања Луци 24. октобра 2014. под називом „Од кризе према развоју” у организацији Универзитета за пословне студије из Бања Луке.

у односу на слабије. Да се не ради о случајним, него о законитим појавама, први је уочио и образложио руски економиста Николај Кондратјев (Н. Д. Кондратјев; 1892-1938) почетком тридесетих година прошлога века. Његова истраживања доказала су да капитал сам по себи није вечита категорија, него да има свој „век трајања” - животни циклус у ком се рађа, развија, доживљава успон и након тога неизбежни пад и нестанак. Ово циклично кретање капитала, хронолошки мерено датира од његове најраније фазе - меркантилизма (с почетка XVI века), а како се кризни периоди јављају сваких 60-70 година, свако столеће га је имало и није постајала ни једна историјска епоха а да се није сурсрела са економском кризом и њеним последицама.

Историјске анализе порекла, јачине и динамике криза, указале су да је управо човек пресудан фактор у њиховом настајању, и да се његова „глад” и похлепа за новцем претвара у манију - која се убрзо претвара у панику, а са нестанком поверења долази до финансијских ломова и криза које често имају несагледиве последице. (Кршев, 2012: 111-126)

Велике кризе меркантилизма

Појава меркантилизма као прве фазе у развоју капитализма, везује се за епоху великих географских открића, када трговина постаје најдоминантнија привредна грана, тако да се често овај период (од XVI до XVIII века) назива добом „трговачке револуције”. Монопол над трговином у почетку држе иберijske краљевине – Шпанија и Португал, али се временом центри моћи и капитала померају ка северу Европе и прелазе у руке Холандије и Енглеске. Ривалство између севера и југа вешто користе поједине трговачке породице из Аугбурга, Келна и Франфуркта - немачких средњовековних градова који се захваљујући свом повољном географском положају убрзо претварају у сајамске метрополе. Ове породице (Fuger, Velsler, Paumgartner, Nidhart, Majnlh и др.) постају прве „трговачке династије” - успевају да свој трговачки капитал трансформишу у банкарски претварајући своје трговачке радње у прве банке. Оне контролишу токове новца и робе од Лисабона до Антверпена – дистрибуција зачина по читавом континенту је у њиховим рукама, а прихватајући депозите и пословање са меницама постају главни финансијери свих европских монархија. (Kameron, Nil, 2011: 182-195)

У свом пословању доследно се придржавају кодекса протестантске етике која се јавља са реформаторским покретом, који ће такође снажно обележити ову епоху. Протестантска етичност налагала је самоконтролу, умереност и штедљивост - не толико у стицању, колико у располагању и трошењу новца. (Weber, 1989: 9-11) Међутим, време је показало да никакви морални назори нису били у стању да утичу на човекову помаму за новцем и богаћењем, која ће га на крају довести до потпуне пропасти.

На врхунцу своје моћи Фугери и Велсери покрећу ланац „сигурних инвестиција” кредитирајући ратне потхвате шпанског краља Максимилијана I

(1459-1519), а након тога и долазак на власт Карла V (1500-1558) и његовог сина Филипа II (1527-1598). За те услуге добијају бројне поседе и концесије - попут Канарских острва, Санта Доминга и Венецуеле, експлоатацију свих рудника соли, бакра, сребра и злата у земљама Хабсбурга и монополе у трговини са америчким колонијама. У јавности се створио утисак да су извори добре зараде непресушни и да је боље инвестирати у Фугере и Велсере него у сопствени обрт и трговину. Тако је настао ланац дужничко-поверилачких односа са крајње неизвесним исходом и последицама. Иако је Антон Фугер (1493-1560) покушавао да „оконча пословање” – да прекине са дубиозним кредитирањем шпанских краљева, међутим није се могао одупрети притиску туђег новца који је банка примала на депозит. Показало се да је моћ новца већа од моћи разума. (Kulischer, 1957: 201)

У међувремену ратовање почиње узимати свој данак - све више је верност терциоса зависила од плате, а да би задржали војску на окупу владари се изнова задужују обећавајући финансијерима „будући” ратни плен као покриће за ново задужења. Како ланац не би „лукао”, немачки банкарски несвесно пристају на дубиозне пласмане дајући зајмотражиоцима нове кредите, иако су знали да им је и ново хипотекарно и концесионо обезбеђење све неизвесније. Тако су не само Фугери и Велсери, него и сви они који су њима поверили новац, своју судбину везали са шпанску грану Хабсбурга. А када је 1575. године Филип II прогласио државно банкротство, срушила се и читава „кула од карата” – пропаст једних изазвала је пропаст других и њихових поверилаца и прва велика финансијска криза била је на помолу. Да се на време прекинуло са примањем депозита и стало са кредитима и штета би била мања, овако је преко 12 милиона гулдена у злату отишло у неповрат. Више никоме нису требале аугсбуршке менице и свако ко их је поседовао и до тада вредно чувао, сада их је у паници продавао. Све што се стицало током више деценија, нестало је за мање од годину дана - као да никада није ни постојало. Од свег богатства немачких банкарских породица остали су само презадужени земљишни поседи. (Живојиновић, 1985: 86-91)

Била је ово прва велика економска криза која је изменила ток историје, јер је за последицу имала револуцију у Низоземској, слом шпанске непобедиве армаде и појаву Енглеске као поморске силе. Истовремено, како је капитализам постајао светски сиситем, тако су и његове кризе по свом обиму и последицама добијале међународни карактер, јер су укључивале све већи број земаља. (Wallerstein, 1986: 155-156)

Наредни, XVII век обележила је тзв. „тулипоманија” или инвестиције у луковице цвета лале у Холандији које су довеле до пада вредности акција чувене *Источно-индијске компаније*. Помаму за овим цветом изазвала је његова јединствена особина - да после извесног времена садње један изданак доживи генетску модификацију и промени боју из једнобојног у пругасти цвет. Луковица тог изданка била је предмет маније и потражње која је владала у западној Европи током тридесетих година XVII века. Најтраженија је била луковица беле лале *Семпер Аугустус*, која је дала прве пругасте изданке за које је 1634. године холандски двор понудио цену од 1.200 флорина по комаду (једна овца

је у то време коштала 10 флорина). Сазнавши за то настала је права појама у јавности за луковицама лале како би се селекционисала она која ће дати пругасти цвет. Сејало се где год се стигло, јер свако је очекивао да ће управо његова луковица дати јединствено лепу и скупоцену лалу. Луковица једне такве лале достигла је у лето 1636. тржишну вредност од невероватних 4.600 флорина. Обичним луковицама трговало се преко читаве године, што је подразумевало да је и њима цена непрекидно расла, а шта се купило - видело би се тек током маја, када би засејана луковица и процветала.

Манији куповине и сејања лале свуда и на сваком месту нико није могао да одоли. Луковицама се трговало попут деоница неке компаније. Грозница је трајала готово пуне три године, а тресла је не само Амстердам, него и Лондон и Париз. Како се у огромној већини случајева радило о „изневереним очекивањима”, до слома „берзе” долази фебруара 1637. када су (изненада) сви желели да продају, а нико да купи на стотине хиљада тона луковице. Стрмоглави пад цена за више од 90% изазвао је панику у западној Европи. На губитку су били сви, а само неколицина срећника - која се на време повукла и стала, успела је да из ове појаме изађе с добитком. (Barzun, 2003: 384-385)

Велике кризе либерализма

Како је либералну епоху капитализма обележио слоган Винсента де Гурнеа (1712-1759) *laissez faire, laissez passer* („пустите нека свако чини што хоће и нека све иде својим током”), тако су њен и почетак и крај обележиле велике економске кризе. Почетак - двадесетих година XVIII века, када су економије најразвијенијих европских држава – Француске и Енглеске биле уздрмане падом акција Компаније Мисисипи и Компаније за Јужна мора, а крај, 200 година касније - двадесетих година XIX века, када је читав светска економија била уздрмана падом акција на Волстриту (*Wall Street*). Исто тако, куриозитет је да су и прву и последњу кризу пратиле афере – прву: Лоова и Блантова афера, а последњу тзв. „Понзијева афера”.

Иницијатор прве кризе либерализма био је Џон Ло (1671-1729), син шкотског златара, својеврсни банкарски геније, али и коцкар и авануриста, који износи 1715. план за оздрављење француских финансија. Његова теорија је полазила од становишта да није важна врста новца која се употребљава (ковани или папирни), него да добро употребљен новац одржава и повећава трговину, а да добро вођена трговина одржава и повећава количину новца у оптицају. У овој својеврсној игри речи Ло је само преформулисао слоган под којим је пословала *Амстердамска банка*, а који гласи да „новац није вредност за коју се размењују робе, него вредност с којом се размењују робе”. Он схвата новац као робу и отуда га не везује за племените метале, због њихове променљиве вредности на тржишту које датирају још из времена тзв. „револуције цена”. Ло верује да би папирни новац који би рационално емитовале државне банке и који би био заложен (везан) за земљу (земљишни посед) имао већу стабилност него новац везан за злато.

Преузимајући државни дуг на себе у целости, а у циљу стицања поверења у јавности, на сваком његовом папирном апоену гарантовало се да ће доносиоцу бити исплаћена противвредност у злату - у фиксном износу и по оној вредности новца која је важила у моменту његовог штампања. Како је убрзо задобио поверење, није размишљао о могућности навале власника банкнота у том правцу – иако је знао да је много више папирног новца издато него што су то биле банчине резерве у злату и сребру. Држећи се девизе „добра је банка она која не плаћа”, Ло је веровао да због задобијеног поверења никоме неће пасти на памет да доведе у питање вредност папирног новца, а камо ли да ће некоме морати да плаћа његову противвредност у племенитим кованицама. И стварно, убрзо су његове банкноте у потпуности истисле из употребе ковани новац, трговина је цветала, а депозити су расли из дана у дан. (Braudel, 1992: 97-101)

Као врхунац целокупне његове политике, Ло оснива 1719. године „Компанију Мисисипи” у циљу насељавање колониста у Њу Орлеанс и Луизијану, док од француске државе добија концесије на искључиво право на трговину са Индијом, Кином и Африком. До тада невиђена величина ових операција потпуно је засенила јавност и јавља се манија за акцијама његове компаније. За мање од годину дана вредност акција се са номиналних 500 попела на 18.000 ливри. Позната је прича о грбавцу који је изнајмљивао своју грбу шпекулантима испред париске берзе, јер слободних столова није било.

Међутим, крајем јануара 1720. неколико разборитијих власника акција продали су их на берзи, инсистирајући при томе да им се предате банкноте исплате у злату и сребру. Та вест довољна је била да наруши поверење у читав систем дужничко-поверилачких односа. Цене акција су почеле нагло да падају, а људи су се ускоро у агонији тукли да их продају - готово исто онако колико су се колико до јуче у заносу тискали да их купе. До октобра све је било готово – пропала је не само компанија, него и банке које су гарантовале њене акције - *Banque Royale* и *Banque Générale*, док је сам Ло морао да побегне из земље. (Kindleberger, Aliber, 2006: 65-72)

Манија која је захватила Француску није могла а да не прође неопажено у Енглеској. И тамо ничу разно-разне компаније за све и свашта, али пресудну улогу за пренос кризе на острво одиграла је „Компанија за Јужна мора” (*South Sea Company*), коју је исте 1719. године основао Џон Блант (1665-1733) син лондонског обућара, а сада успешни предузетник. Копирајући Лоа, и он преузима национални дуг лобирајући у парламенту и влади - да државни повериоци уместо годишњег ануитета приме акције његове компаније.

Наиме, парламентарци су поверовали у причу и усвојили закон по ком је основана „Компанија за Јужна мора”, како би се задовољили повериоци који су државу кредитирали у неколико претходних ратова. Уместо новца, они су добили вредносне папире компаније, која је одлуком владе добила монопол над трговином између Енглеске и њених колонија у Индији, Африци и Америци.

Међутим, за разлику од „Мисисипи мехура”, који није био превара, „мехур Јужног мора” (*South Sea Bubble*) јесте – и превара и обмана. Наиме, Блант

и његови инсајдери настојали су остварити профит на деоницама које су издали сами себи на темељу зајмова осигураних тим деоницама, док су поверење код јавности задобили ширећи гласине о пронађеним огромним количинама злата и сребра у Јужној Америци.

Иако се очекивало да ће компанија остваривати велике добитке, с обзиром на њен монополистички положај, она је од почетка бележила губитке, који су прикривани од јавности. Губитак се константно покривао новим емисијама акција за којима је увек владала велика тражња. Тако се за нешто мање од годину дана на Лондонској берзи вредност акција компаније удесетостручила, скочивши са номиналних 100 на 1.050 фунти, док се укупна вредност свих акција попела на 500 милиона фунти стерлинга, што је било пет пута више од укупне вредности готовог новца у оптицају.

У лето 1720. Блант доноси кобну одлуку по њега да се ослободи три конкурентске компаније, које су по истом принципу пословале. Захваљујући везама, успео је да код надлежних органа издејствује њихово затварање, што је довело до банкротства њихових акционара. Међутим, међу тим акционарима било је и његових деоничара, који сада, финансијски принуђени, продају акције Компаније за Јужна мора како би макар делимично надокнадили штету. Тада се сазнало за велике губитке и догодио се први берзански крах у историји. И убрзо је уследила паника – безвредне акције нико није хтео да прими. Пропаст је била општа. Тек ће Роберт Волпол (1676-1745) петнаест година касније успети да поврати поверење у енглеска акционарска друштва, берзе и банке, након што је парламент усвојио тзв. „Закон о мехурима” (*Bubble Act*) у циљу заштите депонената од сличних обмана. (Vilar, 1990: 88-93)

Крај епохе либерализма завршава се са једном од највећих криза виђених до тада коју с правом многи називају „првом светском економском кризом”. Хронологија „Велике депресије” из 1929. године не представља непознаницу, премда се о њеним узроцима још увек расправља - како у економској, тако и у историјској науци. Сигурно је да су берзански слом у Америци и финансијски крах који је затим уследио, само манифестација много дубљих слабости које је носила завршна фаза епохе либералног капитализма.

Трећа деценија XX века донела је невиђену хиперпродукцију у привреди Сједињених Држава. Новац се лако стицао на основу сталног скока цена, што се нарочито односило на акције и њихову вредност на берзама.¹ Економија, заснована на Фишеровој квантитативној теорији новца довела је дотле да се на берзама куповало све, једино је битно било да се акције продају у што краћем року и за колико-толико већу добит. Међутим, стопа повећања цена акција била је многоструко већа у односу на стопу раста новца у оптицају. (Kindleberger, 1986: 25-28) Просечно је у пет милиона долара у акцијама мењало власнике у току само једног дана. Искривљена свест о могућности брзог и лаког богаћења довела је до праве јагме за акцијама. Рад на берзама постао је најунос-

¹ О каквим се скоковима цена радило навешћемо пример за акције Њујорк-тајмса (*The New York Times*): њихова номинална вредност износила је 25\$, током 1927. године просечна цена на берзи једне акције износила је 181\$, током 1928. просечно 245\$, почетком 1929. године 331\$, 3. септембра 469\$, 1. октобра 510\$, а половином новембра 224\$.

нији посао. У току лета 1929. године нестало је сваке опрезности, тако да су од краја маја до краја августа цене акција скочиле за преко 70%. (Kingston, Lambert, 1982: 163-179)

Међутим, акције се нису куповале за стварни новац, него краткорочним позајмицама код банака уз минимално обезбеђење таквих кредита. Половином октобра професор Ирвин Фишер (1867-1947) даје историјску изјаву: „Изгледа да су се високе цене акција усталиле... Очекујем да ће цене акција за пар месеци бити много веће него данас”. Тачан одговор зашто је само десет дана касније настало неповерење које је довело до слома берзе - нико не зна. Почело се са принудним продајама акција, да би се оне касније претвориле у паничне, по принципу „дај шта даш”. После слома берзи, на ред је дошао нагли пад цена производа, због чега фабрике смањују радну снагу, тако да се са осетним падом производње огроман број становништва нашао на улици без посла. (Butler, 1934: 20-37)

Светска економска криза, започета спектакуларним падом хартија од вредности 25. октобра 1929. године на њујоркшкој берзи, имала је најпресуднији утицај на даљи ток историје. За само неколико дана 40.000 милиона долара у акцијама изгубило је своју вредност, а са пропашћу берзе америчке банке обустављају давање кредита Европи.

Велики проблем Европе после Локарна, био је тај што је зависила од нестабилног напретка америчке привреде. Пошто су сви амерички кредити били искључиво краткорочни, њихово нагло повлачење имало је катастрофалне последице за европске кориснике. Без потребних средстава, европски дужници су убрзо престали да исплаћују ратне репарације и остала дуговања. На другој страни, Хуверова администрација је подижући увозне таксе онемогућила страним дужницима да их компензују путем повећаног извоза. Како су земље једна за другом тежиле да уравнотеже своје билансе кроз обустављање увоза, то је неизбежно довело до замирања светске трговине. Криза током 1930-1932 доприноси јачини депресије и добија карактер светске економске кризе. (Кршев, 2009: 311-318)

Слом берзе и паника која је настала након тога открила је бројне махинације и злоупотребе службеног положаја до којих је долазило у време маније. Историјско искуство упућује на чињеницу да су бројне преваре биле само реакција на човеков незасит апетит за богаћењем. Најпознатија афера из овог времена свакако је „Понзијева афера”, која је добила име по бостонском банкар Карлосу Понзију (1882-1949), који је својим депонентима обећао да ће им плаћати камату и до 30% месечно, рачунајући на стални прилив средстава и стални раст акција. А када је све то престало, Понзи је завршио у затвору. (Hobsbaum, 2004: 69-111)

На финансијском плану, парализа емисионог тржишта довела је до потпуног поремећаја кредитног тржишта. Услед великог губитка који трпе банке (готово све инвестиције су биле „промашаји”), долази до тога да и оне не извршавају своје обавезе према депонентима, завршавајући у принудним стечајевима и банкротству. Поврх свега, опадањем привредне делатности сма-

њивао се и национални доходак, што је проузроковало и смањење државних и јавних прихода. Са овом каузалном везом нису били синхронизовани и јавни расходи, односно расходи се нису смањивали сразмерно и у исто време, те долази до појаве буџетског дефицита који проузрокује пад националног доходака. Повезаност финансијског, индустријског и трговачког капитала резултирала је ланчаном реакцијом, те су после банкарских - на ред дошли стечајеви у индустрији и трговини. (Sause, 1972: 342-343)

Председник Херберт Хувер (1874-1964) тражио је одговорност Европе за депресију у коју су запале Сједињене Државе, прихватајући само делимично сопствену одговорност за спекулације на *Wall Street*-у. Он је посебно осудио прецењену енглеску фунту и везивање готово свих европских валута за злато, као и постојање ратних репарација које су довеле до слома немачке привреде. (Hoover, 1952: 95-102)

На другој страни океана, у Европи, догађаји изазвани крахом берзе на *Wall Street*-у, убрзо су проузроковали кризу новчаног и кредитног система – прво у Немачкој, Француској и Аустрији, а зитим по систему ланчане реакције и у осталим државама.

У Немачкој се буџет за 1930. годину завршио дефицитом већим од милијарде марака, да би већ у почетком наредне године била ликвидирана једна од највећих европских банка - *Darmstädter und Nationalbank*. Убрзо потом су почеле да престају са радом и друге банке, што је пак имало за последицу затварање фабрика, масовна отпуштања с посла и обуставе исплата зарада. Слична је ситуација била и у Француској где су банкротирале *Banque Adam* и *Banque Oustric*, као и у Аустрији где је под стечај отишао чувени *Credit Anstalt*. (Вучо, 1970: 348-354)

Како је Немачкој претила економска катастрофа, а са њоме и политичка криза, на молбу председника Паула фон Хинденбурга (1847-1934), америчка администрација доноси јула 1931. године одлуку о проглашењу мораторијума (обуставе плаћања) по свим међународним обавезама (укључујући ту и репарације). Годину дана касније, на конференцији у Лозани, чланице Антанте закључиле су да Немачка више није у стању да сервисира своје обавезе и да уместо свих преосталих дуговања уплати једнократно обештећење у износу од три милијарде марака. Овом уплатом скинуто је једно велико бреме у немачкој привреди, али је за последицу имало долазак нациста на власт. Тако се Адолф Хитлер (1889-1945) појавио као „*deus ex machina*” нудећи спасоносна решења немачком народу за излазак из дубоке рецесије.

Друштво народа је током 1931. и 1932. године тражило излаз из новонастале ситуације. Поред Лозане, организују се конференције у Женеви, Берлину, Бечу и Лондону. Плод ових разговора представљао је оснивање релативно великог броја међународних банака и других финансијских организација за санацију привреде путем давања дугорочних кредита попут *Међународног привредног института*, *Банке за међународне обрачуне* и *Међународне банке за пољопривреду* које дугорочно гледано нису дале жељене резултате. У оквиру националних економија, владе европских земаља су на депресију покушале да одговоре дефлацијом и на тај начин очувају вредности валуте. Убрзо су

уследиле рефлаторне мере - јавни радови, девалвација, преференцијални царински аранжмани или комбинација свих ових метода. (Шећеров, 1936: 193-200)

Тешко се могу објаснити разлози дужине и жестине трајања кризе и депресије, али влада једно опште уверење, да су стечајеви банака и пад међународне трговине - највише допринели томе. Све земље које су се нашле на њеном удару, нису имале развијену адекватну алтернативну монетарну и фискалну политику, како би макер мало ублажиле њене последице.

Узрок стечајева новчаних завода била је пре свега њихова велика бројност са релативно малим капиталом у односу на волумен банкарских послова. На другој страни, стечајеви малих банака су проузроковали губитак поверења јавности у остале, знатно веће и „преживеле” банке, што је довело до масовних повлачења депозита. То је приморало ове „здраве” банке да ограниче кредите привреди на најмању могућу меру, што доводи до затварања и онако малог броја активних привредних предузећа.

Систем федералних резерви (*The Federal Reserve System*, FED), као централна - национална банка САД, није био у стању да финансијски прати ову ситуацију. Знајући да ниједан банкарски систем не може одједном издржати конверзију депозита у готов новац, гувернери по савезним државама уводе нерадне дане за банке, јер је то био једини начин да се банке затворе и законски онемогуће исплате.

Већина солвентних банака је том приликом престала са радом, све до тренутка док Френклин Делано Рузвелт (1882-1945) 4.марта 1933. године није и званично ушао у Белу кућу. Дан пре тога, амерички Конгрес усваја његов Програм мера општег привредног опоравка земље, познатијег под називом „Њу-дил” (*New Deal*), који се заснивао на државној интервенцији у привреди, интензивном инвестирању и јавним радовима. Нова монетарна политика донела је неколико закона по хитном поступку, међу којима се по свом значају истацао и Закон о банкама (*Glass-Steagall act*).

Главни задатак Рузвелтове администрације односио се на оспособљавање комерцијалног банкарства за нормалан рад. Први корак у томе био је објављивање тзв. „банкарског празника”, којим су истовремено затворене све банке у САД на недељу дана. Банка се могла поново отворити тек пошто се испитивањем утврдило да је то оправдано и да постоје економски разлози. Овај корак пре свега, имао је за циљ да код јавности превазиђе психозу неповерења и панике. Након поновног отварања банке, јавност је могла бити сигурна да је држава са своје стране, дајући јој „зелено светло” за рад, дала све потребне гаранције о исправности пословања тог новчаног завода. Законом о банкама регулисан је промет злата - долар је напустио златно важење, а ФЕД је почео са кредитирањем привреде уз гаранције државних обвезница, услед чега је контрола кредитног пословања прешла у надлежност федералне администрације. Реформа банкарског система представљала је један од успешнијих делова Рузвелтовог програма, јер је трајно враћено поверење у финансијску и монетарну политику. (Вучо, 1975: 116-117)

Концепција Њу-дила у потпуности је била заснована на новој макро-економској теорији Џона Мајнарда Кејнза (1883–1946) изложеној у делима *Трактат о монетарној теорији* (1923) и *Расправи о новцу* (1930), у којима је упозоравао да се либерализам ближи крају и да је нужна појава државне интервенције у спречавању криза и могуће пропасти капитализма. Политика јевтиног новца (ниске каматне стопе) и пуне запослености, постају основни постулати кејнзијанизма - теорије коју прихватају све земље са развијеном тржишном економијом. (Fridman, 1973: 73-79)

Инвестиције у јавне радове су врло брзо постале главно средство, којим се уз државну интервенцију могла одржати - како равнотежа у привреди, тако и привредни развој у смислу пуне запослености. Електрификација и увођење телефона у домаћинства у Америци доживљавају прави боом, док су петрохемијска и аутомобилска индустрија, као и изградња аутоцеста у сталној експанзији. Сличне рецепте примениће и државне економије европских земаља, с том разликом да ће Енглеска прва изаћи из рецесије, јер је већ почетком 1932. године *Bank of England* прва одлучила да напусти некорисну фикцију везивања фунте за злато. (Мишић, 1960: 7-8)

Мало је земаља изашло из депресије и кризе без већих унутрашњих промена. Издиференцирани путеви изласка били су засновани на етатистичко-демократским принципима и крајње десничарским - фашистичким моделима. Појава нацизма у Немачкој стоји у директној вези са сломом берзе на *Wall Street*-у. Криза светског капитализма, настала услед немоћи либерализма да контролише догађаје у економији изазване хиперпродукцијом, са предиспозицијама да доведе у питање и сам поредак, нужно је натерала владе високоразвијених земаља да преузму контролу у привреди, спрече нежељене токове и изврше консолидацију која ће им омогућити опстанак - сада у облику државног капитализма.

Велика криза неолиберализма

Епоха државног капитализма на кратко је била прекинута Другим светским ратом, који је привремено зауставио реализацију пројектованих задатака. Пред крај рата сазвана је конференција у Бретон Вудсу (САД) 1. - 22. јула 1944. године, која је требала да утврди смернице кретања капитализма у наредном периоду. Конференција је била посвећена монетарним и финансијским проблемима. Основу „Бретонвудског монетарног система” чини полититика фиксних девизних курсева – заснована на фиксном односу између долара и злата. Успостављени паритет се одређивао у односу на злато или у односу на долар, па је због тога читав систем назван Системом златно-девизног стандарда.

Наступа ера стабилне економске политике (стабилних курсева и цена), која ће се одржати све до почетка седамдесетих, када ће амерички председник Ричард Никсон (1913-1994), 15. аугуста 1971. донети одлуку о укидању конверзије долара у злато. Тим чином престао је функционисати међународни

монетарни систем на принципима установљеним у Бретон Вудсу. Уз цену злата која више није била фиксирана није се гарантовала ни паритетна конвертибилност долара. Тако је успостављен нови – флукутирајући валутни систем.

Распадом Бретонвудског система и доласком на власт почетком осамдесетих Роналда Регана (1911-2004) у САД и Маргарет Тачер (1925-2013) у Великој Британији, стекли су се услови за повратак „шпекулантске економије”. У наредној деценији долази до постепеног демотирања постдепресионе регулаторне реформе утемељене на Кејнзовом државном интервенционизму кроз процес дерегулације тржишта. Са потписивањем тзв. „Вашингтонског консензуса” (1989) ударени су темељи неолиберализма, да би већ по почетком деведесетих година била отворена пандорина кутија све учесталијим економским кризама. (Harvi, 2012: 22-24)

„Вашингтонски консензус” широм је отворио врата приватизацији државних компанија. Процес глобализације, праћен освајањем нових простора за приватну својину оснажио је нове поделе између оних који раде за профит и оних који раде за плате. Прихваћена су основна начела Фридмановог монетаризма – прелази се на изузетно рестриктивну монетарну политику која је за последицу имала значајан раст каматних стопа на кредите. (Friedman, 2012: 3-7)

Уљуљкани у привидну сигурност и наравно у ишчекивању да ће - уколико нешто лоше крене, држава реаговати и покрити губитке, финансијски авантуристи се задужују и улазе у подухвате за које ће се, када за то дође време, испоставити да су били предузимани на бази претерано оптимистичких очекивања (нарочито у ИТ сектору, аутомобилској индустрији и станоградњи).

Гувернери ФЕД-а Алан Гринспин и Бен Бернанке изјављују да живимо у доба „Велике умерености” (*The Great Moderation*) - доба ниске инфлације и ниске волатилности финансијских тржишта. Стварао се утисак у јавности да је финансијско тржиште стабилно, да не постоји ризици и да се инвестиције исплате јер доносе велику зараду. На другој страни, у случајевима „ако се нешто догоди” - што је супротно очекивањима, дају се гаранције да ће монетарне власти реаговати, да ће евентуални губици бити социјализовани и да се ескалација кризе неће дозволити. Порука од монетарних власти да је свет постао безбедно место за инвестирање и да су банкротски постали ствар прошлости - значила је више него прихватљив позив за ново задужење. (Greenspan, 2007: 9-13)

Колапс настаје почетком 2007. када предузете инвестиције разочарају, односно реализују приходе који не могу подмирити ни доспеле обавезе, а камо ли обезбедити минималну добит. Хиперпродукција у аутомобилској индустрији и криза тржишта некретнина захватила је Сједињене Државе и као цунами се пренела на европски континент – посебно у Велику Британију, Ирску, Грчку, Италију и Шпанију. То је био крај до тада незапамћеног шестогодишњег економског процвата.

Рапидан суноврат напумпаних цена стамбених и пословних објеката, довео је до пада вредности некретнина и самим тим угрозио хипотекарни систем

и све његове деривате, чије су постојање осигуравале управо некретнине којима је вредност девалвирала. Пад цена стамбених и пословних објеката се развио у светску хипотекарну кризу. Локалне хипотекарне банке су доспеле у минус због масовног пада књиговодствене вредности некретнина.

Поред тога, три америчке, као и неке европске и јапанске аутомобилске компаније су доживеле нагли пад продаје што је означило почетак светске кризе у капитал-интензивном сектору светске индустријске производње.

Аутоиндустрија је грана која се, уз грађевинску индустрију, прва нашла на удару овог финансијског цунамија. Произвођачи аутомобила из САД предњаче у захтевима од своје Владе за одобрењем финансијске помоћи. У релативно кратком року од пар месеци највећи произвођачи аутомобила из САД - *General Motors, Crysler* и *Ford*, по други пут су затражили додатна финансијска средства која би им омогућила да наставе своје пословање и избегну банкрот. Како је у питању изузетно важна привредна грана која упошљава велики број радника влада САД је одобрила после пуно мука и преговора први пакет помоћи док се тренутно разматрају могућности да се по други пут изађе у сусрет овим предузећима. Након произвођача из САД и остали произвођачи аутомобила у свету (*FIAT, Renault, Peugeot, Citroën, Toyota, Mitsubishi* и други) се обраћају својим владама за помоћ.

Проблеми настали у једном делу финансијског сектора једне земље убрзо су постали глобални проблеми. Кроз неколико ударних таласа од лета 2007. хипотекарна криза се претворила у светску економску кризу. До септембра 2008. криза је уздрмала читав банкарски систем. Америчка инвестициона банка Бер Штернс (*The Bear Stearns Companies, Inc.*) и британска хипотекарна банка Нордерн Рок (*Northern Rock*) су банкротирале у марту 2008, а неколико месеци касније доживела је слом и Ситигрупа (*Citigroup*) једна од највећих комерцијалних банака у Сједињеним Државама. У новонасталим околностима појављују се банке које кроз репрогарам кредита „тргују дуговима”, и у борби за нове клијенте креирају разно-разне финансијске иновације. Под мотом да им је циљ проналажење „повољнијих” начина кредитирања, банкари нуде аранжмане који не подлежу постојећој финансијској регулативи и као ирегуларни постају јефтинији од постојећих – регуларних. Тако, слично двадесетим годинама прошлога века, Америка почиње финансирати своју потрошњу изнајмавањем бројних нових облика задуживања, који уместо да санирају финансијско тржиште – продубљују кризу и доводе до његовог колапса. (www.cigionline.org)

Закључак

Економска историја последњих пет стотина година испуњена је финансијским кризама, које су у свим епохама биле последица „инвеститорског оптимизма” – човекове непресушне жеље за богаћењем. Само на изглед повољне економске прилике обећавале су више него брзу и „лаку” зараду. Такве околности често су водиле до економских бумова – „мехур се дувао све док не би

пукао”. У таквом окружењу, које се може поредити са катаклизматичким појавама попут лавине, земљотреса или цунамија - јединка се тешко, готово никако не може одупрети изазовима и искушењима, без обзира на њена верска, морална или интелектуална начела. Чак ни један од највећих умова свих времена – Исак Њутн (1643-1727) није могао одолети помами за куповином акција *Компаније за Јужна мора*, а када је сав новац изгубио, само је лаконски прокоментарисао: „Могу предвидети кретање небеских тела, али не и људску глупост”.

У већини случајева кризе су представљале последицу губитка поверења у систем који се толико нудио и обећавао. По правилу, оне се не завршавају на једном субјекту, нити на једној локацији. Изазивајући „домино ефекат”, криза се преноси како на остале гране и сфере привредне и друштвене активности, тако и на шире окружење – у почетку су имале регионални и континентални карактер, а са прерастањем капитализма у светски економски систем - све чешће добијају планетарне размере.

За огромну већину актера криза је представљала изненадни шок – удар од ког се никад нису опоравили. На другој страни, опет, али само за један мали број „опрезних играча”, она је била могућа и предвидива и на послетку донела им профит и „лаку” зараду. Отуда – не без разлога, на крају култног филма „Wallstreet”, Мајкл Даглас изговара чувену реченицу: „Greed is good” (Похлепа је добра).

Литература:

1. Barzun, Jacques (2003): *Od osvita do dekadencije – 500 godina zapadne kulture*, Zagreb: Masmedia
2. Braudel, Fernand (1992): *Vrijeme svijeta – materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoleća*, Zagreb: August Cesarec
3. Butler, Harold (1934): *Svetski ekonomski i socijalni problemi*, Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije
4. Fridman, Milton (1973): *Teorija novca i monetarna politika*, Beograd: Rad
5. Friedman, Milton (2012): *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb: Školska knjiga
6. Greenspan, Alain (2007): *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*. New York: Penguin Press
7. Harvi, Dejvid (2012): *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediterran publishing
8. Hobsbaum, Erik (2004): *Doba ekstrema*, Beograd: Dereta
9. Hoover, Herbert (1952): *The memoirs of Herbert Hoover III*, New York: Macmillan
10. <http://www.cigionline.org>
11. Kameron, Ričard; Nil, Lari (2011): *Kratka ekonomska istorija sveta*, Beograd: Službeni glasnik
12. Kindleberger, Charles (1986): *The World in Depression 1929-1939*, Berkeley: University of California Press
13. Kindleberger, Charles; Aliber, Robert (2006): *Najveće svjetske finansijske krize*, Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmedia
14. Kingston, Džeremi; Lambert, Dejvid (1982): *Velike svetske katastrofe i krize*, Beograd: Narodna knjiga – Vuk Karadžić

15. Kršev, Boris (2009): *Istorijska iskustva svetske ekonomske krize iz 1929, zbornik radova Pojedinac, porodica i preduzeće u uslovima društveno-ekonomske krize – stanje i mogućnosti prevazilaženja*, Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije
16. Kršev, Boris (2012) *Istorijski usud kapitalizma – kriza kao posledica nekontrolisanog rasta*, Novi Sad: Civitas N° 4 - Fakultet za pravne i poslovne studije
17. Kulischer, Josef (1957) *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb: Kultura,
18. Mišić, Dimitrije (1960): *Investicije i privredni razvoj*, Beograd: Naučna knjiga
19. Sause, Georg (1972): *Novac, bankarstvo i ekonomska aktivnost*, Beograd: Naučna knjiga
20. Šećerov, Slavko (1936): *Problemi svetske i naše privrede*, Beograd: Geca Kon
21. Vilar, Piere (1990): *Zlato i novac u povijesti*, Beograd: Nolit
22. Vučo, Nikola (1970): *Ekonomska istorija sveta*, Beograd: Ekonomski fakultet
23. Vučo, Nikola (1975): *Državna intervencija u privredi*, Beograd: Savremena administracija
24. Wallerstein, Immanuel (1986): *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost
25. Weber, Max (1989): *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Svjetlost
26. Živojinović, Dragoljub (1985): *Uspon Evrope 1450-1789*, Novi Sad: Matica srpska

FROM MERCANTILISM TO NEOLIBERALISM – CRISES AS INEVITABILITY IN THE LIFE OF CAPITAL

Summary: Economic history of the last five hundred years contains many instances of financial crises that rose as a result of investor optimism – the insatiable human desire for gaining wealth. Favourable economic conditions seemed to guarantee a quick and easy profit. However, such conditions have often lead to economic booms and the bubble would grow until it burst. In this situation, comparable to natural disasters such as avalanches, earthquakes or tsunamis, an individual could hardly resist the temptation to make profit, regardless of their religious, moral or intellectual standards. Sir Isaac Newton (1643-1727), widely regarded as one of the greatest minds of all time, was himself caught in the frenzy of buying the shares of the South Sea Company. When he lost all the money, he was quoted as stating, „I can calculate the movement of the stars, but not the madness of men’. In most cases crises were the result of losing faith in the system that seemed promising. As a rule, crises never afflict an individual subject or location; in a domino pattern, they spread to other branches and spheres of economy and society as a whole. At first the crises were regional and continental; however, with capitalism becoming the global system, they too often reach global scales. The vast majority of players experienced the crisis as a sudden shock, which they never recovered from. On the other hand, a few cautious players saw the crises as probable and predictable, which brought them profit and easy money. This is the reason why Michael Douglas’ character in Wallstreet notoriously announces: ‘Greed is good’.

Key words: crisis, capital, profit, mercantilism, liberalism, neoliberalism